

2

NEDOBROVOĽNÉ PUBLIKUM

Názor, že rivalita a individualizmus najlepšie reprezentujú ľudskú povahu, nevznikol spontánne. Hoci sa formoval dlhšiu dobu, súčasnú podobu získal v 20. storočí vďaka prevládajúcemu politickému naratívu: príbehu neoliberalizmu. Táto ideológia stále dominuje v súčasných politických a ekonomických systémoch, rovnako ako v takmer všetkých aspektoch nášho života.

Neoliberalizmus prenikol do jazyka, ovplyvňuje naše každodenné rozhodnutia a to, ako vnímame samých seba. Preto sa pre nás stal takmer neviditeľným – nemôžeme sa od neho vzdialiť natol'ko, aby sme sa naň mohli pozrieť. Tí, čo rozprávali tento príbeh ako prví, dokonca zapreli a pochovali aj samotný názov.

V prvej kapitole som stručne načrtnol naratív neoliberalizmu. Aby sme pochopili, prečo sme uväznení v pomýlenom vnímaní samých seba a ako to ovplyvňuje naše rozhodnutia, potrebujeme o neoliberalizme vedieť viac: ako vznikol a prečo pretrváva.

Ľudský kapitál

Ako mnohé úspešné politické naratívy, ani neoliberalizmus neponúka len ekonomické a politické myšlienky, ale aj pohľad na to, kto sme

a ako sa správame. Definuje nás ako rivalov, ktorých najsilnejším impulzom je túžba byť úspešnejší ako naši druhovia. Túto túžbu treba podnecovať a rozvíjať. Demokratické rozhodnutia sa prejavujú najmä pri nakupovaní a predávaní – v procese, ktorý automaticky odmeňuje zásluhy a trestá neefektívnosť. Vďaka prirodzenej hierarchii víťazov a porazených vytvára trh systém natoľko efektívny, že ani svedomitým plánovaním a navrhovaním by sa nevymyslel lepší.

Naša spoločnosť, definovaná trhom a definovaná ako trh, by sa mala v každom smere spravovať ako podnik; sociálne vzťahy sa vnímajú za komerčné transakcie, ľudia sú považovaní za ľudský kapitál. Cieľom a zmyslom spoločnosti je maximalizovať zisk.

Pokusy obmedziť konkurenciu sa vnímajú ako nebezpečné pre slobodu. Dane a regulácie by mali byť čo najnižšie; verejné služby sprivatizované alebo pretvorené na obraz trhu. Odbory, organizácia práce a kolektívne vyjednávanie sa považujú za narušiteľov trhu, ktorí zabraňujú prirodzenému výberu víťazov a porazených. Nerovnosť sa vníma kladne: je to odmena za užitočnosť a zdroj bohatstva z ktorého profitujú všetci. Snahy vytvoriť rovnocennejšiu spoločnosť sú kontraproduktívne a morálne zničujúce.

Neoliberalizmus sa stal natoľko prevládajúcim, že ho len málokedy naozaj vnímame ako ideológiu. Zdá sa, že súhlasíme s považovaním tejto utopistickej viery za neutrálnu silu – niečo ako biologický zákon, čosi ako Darwinovu teóriu evolúcie. Avšak tento smer vznikol práve so zámerom pretvoriť ľudské životy a presunúť centrum moci.

Hrdinský naratív

Pojem neoliberalizmus vznikol na konferencii v Paríži v roku 1938.³⁸ Medzi delegátmi boli dvaja muži, ktorí túto ideológiu zadefinovali – Ludwig von Mises and Friedrich Hayek. Obaja boli emigrantmi z Rakúska a videli sociálnu demokraciu – stelesnenú Novým údelom Franklina Roosevelta a postupným rozvojom britského sociálneho štátu – ako príklady kolektivismu, ktorý bol na rovnakej úrovni ako nacizmus a komunizmus.

V knihe *The Road to Serfdom* (Cesta do nevoľníctva), vydané v roku 1944, Hayek tvrdí, že štátne plánovanie ničí individualizmus a nezasta-

viteľne povedie k totalitnej kontrole.³⁹ Sčasti vďaka pochopiteľnému strachu ľudí z moci štátu uplatňovanej fašizmom a sovietskym komunizmom táto kniha ovplyvnila množstvo čitateľov. Medzi nimi boli aj niektorí z najbohatších ľudí sveta, namrzení na obmedzenia zavedené štátom ako vysoké dane či silná ochrana verejnosti. V Hayekovom príbehu videli príležitosť spochybníť vtedajší prevládajúci politický naratív – sociálnu demokraciu. Keď v roku 1947 Hayek spolu s ďalšími založili Montpelerinskú spoločnosť, prvú organizáciu, ktorá mala šíriť doktrínu neoliberalizmu, finančne ju podporili milionári a ich nadácie.⁴⁰

S ich pomocou začal Hayek vytvárať medzinárodnú sieť akademikov, podnikateľov, novinárov a aktivistov. Bohatí podporovatelia nového smeru financovali *think tanky*, ktoré mali ideu neoliberalizmu zdokonaľiť a propagovať. Patrili k nim American Enterprise Institute, Heritage Foundation, Cato Institute, Inštitút pre ekonomické záležitosti, Centrum pre politické štúdiá a Inštitút Adama Smitha.⁴¹ Financovali aj akademické posty a katedry, konkrétne na univerzitách v Chicagu a Virgínii.

Postupne sa neoliberalizmus stával ráznejším. V čase, keď Hayek napísal *The Constitution of Liberty* (Ústava slobody, vydaná v roku 1960),⁴² už odmietal pojmy ako politická sloboda, univerzálne práva, rovnosť a prerozdelenie bohatstva. Tvrdil, že obmedzujú slobodu bohatých a vplyvných ľudí, narúšajú vytváranie bohatstva, a teda sú škodlivé pre ostatných. Sloboda zámožných ľudí by preto podľa neho mala byť absolútna. Naopak, demokracia „nie je konečná ani absolútna hodnota“. Sloboda v skutočnosti závisí od toho, aby sa zabraňovalo väčšine rozhodovať o smere, ktorým sa bude politika a spoločnosť vyvíjať.

Tento postoj ospravedlnil vytvorením hrdinského naratívu o extrémnom bohatstve. Zjednotil ekonomickú elitu, míňajúcu peniaze novými spôsobmi, s priekopníkmi filozofie a vedy. Tak, ako má každý politický filozof právo rozmýšľať, nad čím chce, má mať nesmierne bohatý človek právo robiť si, čo sa mu zachce, bez ohľadu na záujmy spoločnosti či verejnú mienku.

Najbohatší ľudia sú „prieskumníci“, experimentujú s novým spôsobom života, dláždiac tak cestu pre zvyšok spoločnosti, ktorý ich bude nasledovať.

Rozvoj spoločnosti závisí od možnosti týchto „nezavislých“ nazhromaždiť neobmedzené množstvo peňazí a robiť si s nimi, čo chcú. Všetko, čo je dobré a užitočné, teda vzniká z nerovnosti. Nemala by preto byť žiadna spojitosť medzi zásluhami a odmenou, žiaden rozdiel medzi zarobeným a nezarobeným príjmom (rentou) a žiaden limit na výšku nájomného.

Zdedené bohatstvo je podľa Hayeka pre spoločnosť prospešnejšie ako bohatstvo zarobené: „nečinní boháči“, ktorí nemusia pracovať, sa môžu oddať ovplyvňovaniu „myšlienok, názorov, chutí a presvedčení“. A aj keď sa môže zdať, že len utrácajú peniaze za zbytočnú okázalosť, v skutočnosti sú predvojom spoločnosti.

Hayek zmiernil svoju opozíciu voči monopolom a sprísnil opozíciu voči odborom. Tvrdo skritizoval progresívne zdaňovanie a pokusy štátu zaistiť všeobecné sociálne zabezpečenie pre občanov. Bol proti bezplatnej základnej zdravotnej starostlivosti a odmietal ochranu prírodných zdrojov.

Vznik

Aj napriek štedrej finančnej podpore bol neoliberalizmus spočiatku len okrajovým smerom. V povojnovom období to vyzeralo zväčša rovnako: aplikovali sa ekonomické predpisy Johna Maynarda Keynesa; spoločným cieľom v Spojených štátoch a krajinách západnej Európy bola plná zamestnanosť a potlačenie chudoby; daňové sadzby boli vysoké a vlády sa bez hanby snažili nájsť riešenia pre spoločnosť, vytvárajúc nové verejné služby a siete sociálneho zabezpečenia.

V sedemdesiatych rokoch sa však keynesiánske postupy začali rozpadáť a ekonomické krízy zasiahli obe strany Atlantiku – vtedy sa do stredobodu dostali idey neoliberalizmu. Ako poznamenal najvplyvnejší americký neoliberal Milton Friedman, „keď prišiel čas na zmenu... alternatíva už bola pripravená na použitie“.⁴³ S pomocou účastných novinárov a politických poradcov⁴⁴ si prvky neoliberalizmu – najmä predpisy pre menovú politiku – osvojila vláda Jimmyho Cartera v Spojených štátoch a Jima Callaghana v Británii.

Podľa straníckej historiky z roku 1975, krátko po tom, ako sa Margaret Thatcherová stala líderkou Konzervatívnej strany, viedla

zasadnutie, na ktorom jeden z jej kolegov vysvetľoval, čo považuje za základné hodnoty ich strany. Roztvorila kabelku, vytiahla ošúchaný výtláčok Ústavy slobody a tresla ním o stôl. „*Toto je to, v čo veríme*“, povedala.⁴⁵ Začala sa politická revolúcia, ktorá zasiahla celý svet.

Keď sa v roku 1979 Margaret Thatcherová stala premiérkou, snažila sa aplikovať Hayekove doktríny doslova: masívne zníženie daní pre bohatých, radikálne oslabenie odborov, deregulácia, privatizácia, outsourcing a konkurencia vo verejných službách. Nedávno zverejnené dokumenty ukazujú, že sa snažila zájsť ešte ďalej: rozložiť sociálny štát, zrušiť bezplatnú všeobecnú zdravotnú starostlivosť a zaviesť školné.⁴⁶ V tomto jej však zabránila jej vlastná strana.

Ronald Reagan, zvolený za prezidenta v roku 1980, sa držal rovnakého receptu. Najdôležitejším cieľom bolo zabrániť robotníkom v kolektívnom vyjednávaní a zbaviť sa tak hlavného zdroju odporu voči moci Hayekových „nezavislých“. Hayekov príbeh dal Thatcherovej a Reaganovi to, čo potrebovali na zavedenie dlhodobej zmeny.

Cez Medzinárodný menový fond, Svetovú banku, Maastrichtskú zmluvu a Svetovú obchodnú organizáciu sa normy neoliberalizmu zaviedli – často bez demokratického odsúhlasenia – po celom svete. Najzvláštnejšie bolo, že si túto ideológiu osvojili aj strany pôvodne ľavicové – labouristi v Británii a demokrati v Spojených štátoch (k ich zlyhaniam sa dostanem v nasledujúcej kapitole).

Reprodukcia

Doktrína sa nešírila len medzi politickými stranami. My všetci sme si osvojili a ďalej šírimo jej učenie. Bohatí si nahovárajú, že svoj majetok získali zaslúžene, ignorujúc výhody – ako vzdelanie, dedičstvo, sociálna trieda –, ktoré im mohli napomôcť ho dosiahnuť. Chudobní začínajú za svoje postavenie viniť seba, aj vtedy, ak svoje životné podmienky ovplyvniť nemôžu.

Ak nemáte prácu, neblomný hlas vám našepkáva, že to nie je pre štrukturálnu nezamestnanosť, ale pre nedostatok podnikavého ducha. Ak máte na účte nulu, nie je to pre nehorázne ceny za bývanie, ale preto, že ste nepraktický a nerozvážny. Ak vaše deti nie sú fyzicky

zdatné, nie je to preto, že škola predala svoje ihrisko, ale preto, že ste zlý rodič. Tí, čo vo svete riadenom rivalitou zaostávajú, sú ostatnými i sebou označovaní za neschopných, porazených. Bohatí sú teraz tí počestní, zatiaľ čo chudobní sú nepoctiví – zlyhali nielen ekonomicky, ale aj morálne a sú považovaní za parazitov spoločnosti.

Tieto zmeny korešpondujú s prudkým nárastom niektorých psychických porúch v krajinách ako Spojené štáty americké či Veľká Británia: sebapoškodzovanie, poruchy jedenia, depresia a poruchy osobnosti.⁴⁷ Strach z verejného vystupovania a sociálna fóbia sa šíria ako mor. Odrážajú obavy z ostatných ľudí, ktorí ich posudzujú a zároveň sú im súpermi – to sú niektoré zo sociálnych rolí neoliberalizmu.

Nielenže sme si osvojili pojmy, ktoré neoliberalizmus používa, prijali sme aj ich definície. „Trh“ znie ako prirodzený systém vplyvajúci na všetkých rovnako, ako gravitácia či atmosférický tlak. Avšak je späť s mocenskými vzťahmi. To, čo „chce trh“, je väčšinou to, čo chcú korporácie a ich šéfovia.

Ako píše Andrew Sayer v knihe *Why We Can't Afford the Rich* (Prečo si nemôžeme dovoliť bohatých), „investovanie“ má dva rozdielne významy.⁴⁸ Prvým je podpora produktívnych a pre spoločnosť užitočných aktivít, druhým je nákup už existujúcich položiek a ich vyciciavanie vo forme renty, úroku, dividendy a kapitálových výnosov. Používanie rovnakého slova pre rozličné aktivity „zakrýva zdroje bohatstva“ a vedie k tomu, že si mylíme vytváranie bohatstva s ťažením z bohatstva.

Prenajímatelia nehnuteľností a dediči majetku sa považujú za „podnikateľov“ či „tvorcov bohatstva“ a tvrdia, že si svoj nezarobený príjem zaslúžia. Je to úplný opak toho, ako sa bohatí snažili získať si sociálne uznanie pred storočím, keď sa podnikatelia – znevažovaní ako zbohatlíci, karieristi, šplhúni či nevychovaní – snažili byť akceptovaní ako rentieri.

Sloboda len pre niekoho

Môže sa to zdať zvláštne, že doktrína sľubujúca slobodu a voľbu bola propagovaná sloganom Margaret Thatcherovej: „Neexistuje žiadna alternatíva“. Avšak ako podotkol Hayek počas návštevy Čile za vlády

Augusta Pinocheta – jednej z prvých krajín, v ktorých sa doktrína plne aplikovala – „osobne by som preferoval liberálnu diktatúru než demokratickú vládu bez liberalizmu“.⁴⁹ Sloboda, ktorú neoliberalizmus ponúka, znie vo všeobecnosti lákavo, no v skutočnosti znamená slobodu len pre niekoho, nie pre všetkých.⁵⁰

Oslobodenie od odborov a kolektívneho vyjednávania znamená slobodu znížiť mzdu. Oslobodenie od regulácií znamená možnosť slobodne znečisťovať rieky, ohrozovať zamestnancov, zavádzať nehorázne vysoké úroky a vymýšľať exotické finančné nástroje. Oslobodenie od daní znamená slobodu neprerozdeľovať bohatstvo, ktoré drží spoločnosť pokope.

Ďalším paradoxom neoliberalizmu je, že medzinárodná konkurencia je závislá od medzinárodnej kvantifikácie a porovnávania. Výsledkom je, že pracujúci, ľudia hľadajúci prácu a verejné služby podliehajú malichernému režimu dohliadania a auditu, ktorého úlohou je identifikovať víťazov a potrestať porazených. Doktrína, ktorá nás mala podľa Ludwiga Von Misesa oslobodiť od byrokratickej nočnej mory o centrálnom plánovaní,⁵¹ ju naopak vytvorila.

Avšak pre niektorých to fungovalo senzačne. Ekonomický rast bol znateľne pomalší v neoliberálnej ére (od roku 1980 v Británii a Spojených štátoch) ako v predchádzajúcich dekádach – avšak nie pre najbohatších.⁵² Nerovnosť v prerozdeľovaní príjmu a bohatstva, po šesťdesiatich rokoch poklesu, v tomto období rapídne stúpila vďaka rozbitiu odborov, znižovaniu daní, zvyšovaniu nájmov, privatizácii a deregulácii.⁵³

Privatizácia či marketizácia verejných služieb, ako sú energia, voda, železnice, zdravotníctvo, školstvo, cesty a väzenia umožnila korporáciám postaviť búrky na vyberanie poplatkov pred kľúčovými objektmi a pýtať tak či už od občanov alebo od štátu *nájomné* za ich využívanie. Nájomné je iný výraz pre nezarobený príjem. Keď si kúpite predražený lístok na vlak, len časť sumy kompenzuje cenu za palivo, mzdy, vozový park a ostatné výdavky. Zvyšok ukazuje, že nemáte inú možnosť, než si lístok kúpiť.⁵⁴

Tí, ktorí vlastnia a podnikajú so sprivatizovanými alebo čiastočne sprivatizovanými verejnými službami, sa dostávajú k ohromnému

bohatstvu cez nízke investície a vysoké poplatky. V Rusku a Indii získali oligarchovia štátne majetky za veľmi nízke ceny. V Mexiku získal Carlos Slim kontrolu nad takmer všetkými telefonickými službami a čoskoro sa z neho stal najbohatší človek sveta.

Financionalizácia mala podobný účinok – poskytla bohatým ďalšie možnosti na získanie nezarobeného príjmu, v tomto prípade cez platenie úrokov. Tie reflektujú prevod peňazí od chudobných k bohatým. Pre ceny nehnuteľností a zníženú podporu štátu sa ľudia dostávajú do dlžôb – zatiaľ čo banky a ich majitelia profitujú.

Zlyhanie manifestu

Neoliberalnú politiku po celom svete sužuje zlyhávanie ideológie. Nielenže sú banky príliš veľké na to, aby zlyhali, ale rovnako sú na tom aj korporácie poverené zaistovaním verejných služieb. Ani v tých najzaostalejších demokraciách nemožno nechať základné verejné služby skolabovať. Štát musí zasiahnuť a podržať ich v prípade nebezpečia.⁵⁵ Biznis si berie zisky, štát sa stará o riziko.

Hádam najnebezpečnejším dôsledkom neoliberalizmu nie sú ekonomické krízy, ktoré spôsobil, ale krízy politické. S menším vplyvom štátu sa znižuje aj naša šanca na ovplyvnenie života skrz voľby. Neoliberalná teória hovorí, že namiesto toho môžeme svoju voľbu uplatňovať cez utrácanie. Avšak niektorí majú na mienanie viac ako iní – v demokracii akcionárov a konzumizmu hlasy nie sú rozdelené rovnomerne. Výsledkom je oslabenie chudobných a strednej triedy. Ako strany naprieč politickým spektrom prijímajú podobné neoliberálne línie, z oslabenia sa stane strata volebného práva.

Ak ich dominantná ideológia bráni vláde ovplyvňovať sociálne dôsledky a prinášať sociálnu spravodlivosť, tieto strany už nie sú ďalej schopné naplňať potreby voličov. Politika sa stáva pre životy ľudí irelevantnou – je to len debatovanie vzdialenej elity. Voliči, ktorých hlas sa stal bezvýznamným, sa namiesto toho obracajú k útočnej „antipolitickosti“, v ktorej sú fakty a argumenty nahradené sloganmi, symbolmi a útokmi na city.⁵⁶

Paradoxným výsledkom je, že odpor voči ničeniu politickej voľby v dôsledku neoliberalizmu vynáša na výslnie práve takých ľudí, kto-

rých by Hayek uctieval. Donald Trump, ktorý vyhral prezidentské voľby v Spojených štátoch napriek – alebo možno vďaka – neschopnosti konzistentne sformulovať svoju politiku, nie je klasický neoliberal. Avšak dokonale reprezentuje to, čo Hayek nazýval „nezávislý“: užíva si výhody zdedeného bohatstva, nie je obmedzovaný všeobecnou morálkou, a jeho zvláštne záľuby môžu inšpirovať druhých k ich nasledovaniu.

Neviditeľná doktrína

Najzvláštnejšie na neoliberalizme je to, že tu ešte stále je. Nezosadili ho ani jeho evidentné a devastujúce zlyhania. Keď padol systém, ktorý vytvoril, ideológia neoliberalizmu prežila. Stala sa akurát extrémnejšou. Vlády využívajú krízy neoliberalizmu ako ospravedlnenie a zároveň možnosť znížiť dane, privatizovať zvyšné verejné služby, vytvárať diery v sieťach sociálneho zabezpečenia, zaviesť dereguláciu korporácií a opätovnú reguláciu občanov. Štát sa teraz intenzívne zaujíma o každý element verejného sektoru.

Existujú dve hlavné príčiny tohto udivujúceho javu. Prvou je fakt, že až donedávna sme neoliberalizmus nepovažovali za myšlienkový smer a už vôbec nie za ideológiu zodpovednú za mnoho kríz, ktorým čelíme. Namiesto toho sme ho – rovnako ako ostatné všeobecne rozšírené systémy – vnímali ako prirodzený stav vecí.

Podporovatelia neoliberalizmu si dali záležať na tom, aby jeho mechanizmy ostali v pozadí. Neviditeľnú doktrínu neviditeľnej ruky trhu podporujú neviditeľní stúpeni. Inštitút pre ekonomické záležitosti (*The Institute of Economic Affairs*), ktorý rázne a opakovane vystupoval proti ďalšej regulácii tabakového priemyslu, je tajne financovaný spoločnosťou British American Tobacco už od roku 1963.⁵⁷ Charles a David Kochovci, dvaja z najbohatších ľudí planéty, založili inštitút Americans for Prosperity (Američania za prosperitu), ktorý viedol k založeniu konzervatívneho hnutia Tea Party.⁵⁸ Charles Koch pri zakladaní jedného zo svojich think tankov podotkol, že „ak sa chcete vyhnúť nežiadúcej kritike, o kontrole a smerovaní organizácie je lepšie prived'ni nerozprávať.“⁵⁹

Nemôžeme napadnúť naratív, ak ho nepomenujeme.

Thatcherová mala pravdu

Druhou príčinou dlhej životnosti neoliberalizmu je absencia alternatívnych príbehov. Keď v roku 1929 politika laissez-faire dospela ku katastrofe, John Maynard Keynes predložil ucelenú ekonomickú teóriu so silným naratívom o obnove a záchrane ako jej náhradou. Keď v sedemdesiatych rokoch padlo Keynesovo riadenie dopytu, alternatíva už bola prichystaná: neoliberalizmus. Avšak keď sa v roku 2008 dostal do problémov neoliberalizmus, vyzeralo to, akoby politické strany potvrdili slová Margaret Thatcherovej: neexistuje žiadna alternatíva.

Vládnuce a opozičné strany reagovali na krízy spôsobné neoliberalizmom troma rôznymi spôsobmi. Niektorí sa usilovali doktrínu posilniť a rozšíriť. Iní boli za miernejšiu verziu neoliberalizmu, smeru, ktorý nás do tejto šlamastiky dostal. Ostatní sa vydali na púť k hrobu lorda Keynesa, vykopali jeho telo a pokúsili sa ho priviesť späť k životu.

Po kríze v roku 2008 sa všetky tieto strany ukázali byť prázdne – bez zjednocujúcich naratívov, od ktorých politické hnutia závisia. Počas tridsiatich rokov neolibéralnej éry sa nikomu nepodarilo prísť s novým príbehom, alebo aspoň priznať, že ho potrebujeme. Toto zlyhanie rozsahovo a dosahom zodpovedá zlyhaniu neoliberalizmu. Pomáha vysvetliť rozpad mainstreamových politických strán po celom svete.

Nestačilo oponovať nefunkčnému systému. Ani mu nestačilo len ustupovať. Bola potrebná ucelená alternatíva a tú nemal nik pripravenú. Napriek všetkým jeho zlyhaniu a nedostatkom si môžeme od neoliberalizmu vziať najdôležitejšiu politickú lekciu všetkých čias. Ak chceme zmeniť svet, musíme rozpovedať príbeh: príbeh nádeje a premeny, ktorý nám povie, kto sme.